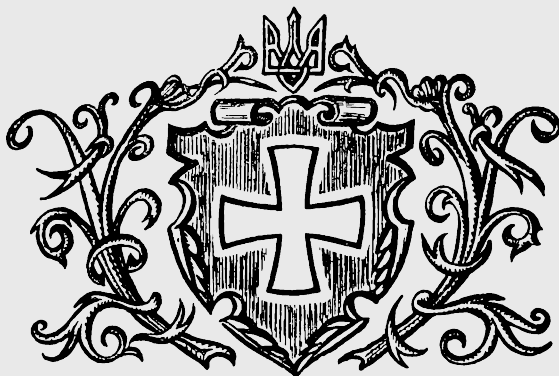

І. МАРЧАК

**З МУЧЕНИЦТВА ХОЛМЩИНИ
НА
БІЛГОРАЙЩИНІ**

ЗМІСТ

Слово до читачів	3
Між Сяном і Танвою	5
Під новою владою	9
Слов'янські варвари	12
На порозі росту Польщі	16
Друковане слово будить	21
“За кого Ти розпинався, Христе, Сину Божий”... ..	24
Сваволя Польщі зростає	27
Залюкування комунізмом	30
Нова тактика поляків	33
Примус молитися польською мовою	34
Польське “Бе-бе”	38
Чужий сіяч на рідному полі	42
Хвиля протестантизму	44
Чужа школа — ворог народу	47
На вершку державного шалу	49
Дві мети — Польщі й Ватикану	53
Старі способи нової Польщі	55

ДО ЗЕМЛЯКІВ У ВІЛЬНОМУ СВІТІ.

Року 1958 минає 20 років з того часу, коли 1938 року Ватикан польськими руками знищив майже всі українські православні церкви на Холмщині й Підляшші, а тим самим Польща хотіла знищити там українство. Цього ж року минає 10 літ з того часу, коли 1947 року Польща майже поголовно виселила все українське населення з Холмщини й Підляшшя.

Національно-політична оборона природніх прав України до Холмщини й Підляшшя у вільному сві-

(Продовження на ст. 3 обгортки)

ті не може мати більшого успіху без серйозних наукових підстав. З українського боку досі немає, на жаль, такої праці, що безсторонньо, зо всією науковою сумлінністю висвітлила б на основі документальних фактів правду про події на цих землях.

Правда, така праця є, але вона в рукописі — це великий науковий труд д-ра І. Левковича п. н. “З історії ХІХ ст. Холмщини й Підляшшя” — це капітальна праця на 427 сторін рукописного письма. Вся вона основана на цінних джерелах, включаючи й архівні, які тепер, тому що вони дуже рідкісні, отже й малодоступні, силою факту відійшли в закулісся, й тому для ширшого загалу вони маловідомі.

Тож не допустімо до цього, щоб цінна праця д-ра І. Левковича, єдиного тепер українського історика з Холмської землі, була похоронена в рукописі в зубуття.

Сам автор, що фізично не здужає, як фізичний робітник заробляє дуже мало, однак він рішився з цих мізерних заробітків відривати, лепти на ощадності, щоб за свій кошт видати цей цінний труд в обороні Холмщини й Підляшшя — земель однаково рідних усьому українському народові, а вже тим більше нашим землякам з Холмщини й Підляшшя.

Працю д-ра І. Левковича плянуємо видати на 1958 рік — в трагічні 20-ті роковини нищення українських церков і з ними українства на Холмщині й Підляшші. Приблизний кошт видання цієї праці становитиме біля 500 дол.

З вірою в це, що український загал, а вже особливо з Холмщини й Підляшшя, у вільному світі щиро відгукнеться на цей заклик своїми грошовими пожертвами, прохаємо звертатися на адресу:

Cholm Land Fund

P. O. Box 606, Winnipeg, Man., Canada

**БІБЛІОТЕКА ЛІТОПISУ ВОЛИНІ.
Редакційна Колегія.**

I. МАРЧАК.

**З МУЧЕНИЦТВА ХОЛМЩИНИ
НА
БІЛГОРАЙЩИНІ**

Ч. 3

Вінніпег, Ман., Канада.

1957.

Накладом: Волинського Видавничого Фонду.

PROCEEDINGS OF THE VOLHYNIAN
LITERARY SUPPLEMENT
EDITORIAL COMMITTEE

Nr. 3

I. MARCHAK

Martyrdom of Cholm Land in the Bilgoray Region

Winnipeg

1957

Published by Volhynian Fund

Printed in Canada by
The Christian Press Ltd., Winnipeg 5, Manitoba

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ.

Велика Волинь — це спільна батьківщина всіх потомків колишніх волинян, деревлян і дулібів, як правних автохтонів теперішньої Холмщини, Підляшшя і Полісся та сумежних земель. У давнину українські поселення сягали аж під Люблин, але внаслідок фізичного тиску західних народів та східних диких орд український народ часто змагався за своє правне посідання на багатьох фронтах одночасно, і остаточно довгими віками втримався на теперішніх своїх землях.

Із становища нашої історичної раси, ми вже видали були розвідку “Наше Полісся”, а тепер передаємо в руки наших читачів цю працю “З мучеництва Холмщини на Білогорайщині”, — як свідчення уродженця Холмщини — того нашого національного заборона на заході України.

Через цілу книжечку чорною ниткою позначена діяльність Католицької Акції в Польщі. Цим ми не думаємо оскаржувати Римо-Католицької Церкви за релігійну нетолерантність по відношенні до українців за панування Польщі на наших землях, але уважний читач із записаного побачить, що всі муки, завдані нашому народові на Холмщині й інших наших землях, були несені в ім'я поширення Західної Церкви, а в парі з тим йшло і винародовлення українців поляками. Тому ми авторові дозволили сміливо висловитися, бо він — автохтон з-під Терногорода на Білогорайщині й робити це має повне право.

Тією скромною працею ми допомагаємо відкривати заслону минулого й сучасного Холмщини, і може вона змусить наших умових працівників за-

писати все документальне, щоб його не затерли сірі роки забуття.

Саме 1958 р. припадає 20-то річниця масового нищення православних церков на Холмщині, і ці понурі події закарбовуємо в цій книжці для нащадків.

Р е д а к ц і я.

I.

МІЖ СЯНОМ І ТАНВОЮ.

Був рік 1915.

З Галичини, з противавстрійського фронту, незорими хвилями живого океану котилася у відступі російська армія. Року 1914-го сірими хмарами вона знагла впала на Галичину, нестримно відтиснула австро-угорські війська в Карпати. І коли залізні німецькі дивізії появилися на допомогу австрійським, об їхню могутню грудь з розгону вдарився російський велетень під валом Карпат, і відбитий з неймовірною силою котився назад.

Білгорайський повіт — то одна з частин Холмщини, що межувала тоді з австрійським кордоном. Росіяни відступали, але відступали з боєм. І відбиваючись на недалекому фронті у відступі, вони зараз тут таки за плечима фронту наспіх робили тимчасові укріплення, щоб даліше могли опертися об них і стримувати наступ ворога, або, як висловлювалися місцеві люди, мали “не пустити австріяка в ліс”, що широкою темною смугою простягається на північ від Танви.

Між Танвою і Сяном росіяни просто насполохрили окопи. Значить, казали, тут буде бій великий. Австрійці натискають з нестримною силою, а росіяни даліше не хочуть відступати. Ночами обрії горіли загравами вогнів, глухо гриміла земля, і все те щораз ближче. Фронт невмолимо наближався. Землю зриють гармати, до тла погорять холмські села, — з димом піде вся тяжка праця-кривавиця холмського селянина.

І одного дня сталося це, на що люди були приготовані, але в душі не могли собі цього допустити: прийшов наказ російської влади евакуюватися! Оставляти свою предківську землю, свої прадавні села, предковічні чудові храми й цвинтарі, і їхати в світ за очі, мов бездомні цигани-волокити.

Але з якимсь дивним непорушним спокоєм прийняв холмський селянин той наказ. Це просто загадкове явище: не видно страху, що буде знищене таке трудне майно, що буде виселення в світ за очі... Чого ж лякатися? Вони ж за довгі сотні років бачили вже не одне понуре страхіття. Вони, холмщани, мов ті орли довгими віками стоять тут твердо на сторожі на окраїнах великої Землі Української і об їхні тверді груди розбиваються запінені хвилі розбурханого океану невпинного польського наступу.

Ці люди — як люди в руках Бога — з якоюсь твердою вірою в свою долю на дні своєї душі леліяли надію, що все ж таки може евакуюватися не доведеться. Аджеж досі всяко бувало, і минулося. Отож минеться й це...

Але надії то одне, а факти — друге. І щі неблаганні факти дійсности впали важким холодним градом на леліяні квіти надій. Доля холмщанина така, що, як то кажуть, коли з рук хліб падає, то все маслом у пісок. Так воно й тут було. Ще ледве хто вспів повірити в це, як уже ночами евакуюватися. Наказ російської влади був гострий: Рушати без розговорів! А найперше з тих селищ та осель, що над повітовими шляхами.

Ще очам і вухам своїм не вірив селянин, як уже ночами показувалися окремі вози, а іноді й цілі валки. Покищо рушили тільки місцеві священники. Влада наказала, і вони мусіли вирушити. Не так про життя їм ішлося, як про речі, що не є їхніми особистими: церковне рухоме майно, метрикальні книги, архівні матеріали. Було тверде рішення: не сміє все це попасти в руки австрійців!

З черги, рушили всі ті, що якоюсь мірою мали урядовий характер: учителі церковно-приходських і міністеріяльних шкіл, дрібні урядовці волосних¹⁾ управ, мирових судів²⁾ і повітових урядів. У велетенському державному апараті російської імперії кожен такий урядовець — то немов дрібненька пісчинка в морі. Але тут на місці, серед селянства, він був важний “чиновник”³⁾. Його селяни мали за представника, за символа імперії, і самі ці урядовці себе за таких уважали. І кожному його власна особа ввижалася великою, і здавалося, що це головно на нього звернені очі Відня — столиці Австро-Угорщини. Не інакше, мабуть, дивилися на себе й австрійські урядники перед лицем російської навали.

І ось цей низовий державний апарат російської імперії наспіх пакувався й виїжджав якомога подальше від фронту. Куди? Ніхто не міг знати; всі вони їхали в незнане майбутнє.

Але урядники — урядниками. Все ж вони люди мандрівні; їхній, як кажуть, “дім на колесах”. Їх же й так переміщують з посади на посаду. Та не те воно з селянином. Він з покоління в покоління впродовж довгих віків, — ба, може пару тисяч років, глибоко вріс своїм духом у свою рідну холмську землю і в глибінь неба над нею. Він — немов те казкове вічне дерево. І годі викорчувати його з землі так, щоб не вжити великої сили і щоб до болю не покалічити його жоріння.

І коли пролунав гострий наказ евакуюватися, він розвіявся безслідно, мов крик у порожнечу. Відбився об тверді груди холмського селянина, і той селянин не похитнувся, немов коренастий дуб, — не послухав наказу. Тоді на села над Танвою налетіли відділи козаків, мов темні демони, і під по-

1) Волость — під Польщею “гміна”; в СРСР — район.

2) Полубовні суди.

3) Урядовець.

грозливий свист нагаїв ледве зрушили їхніх мешканців. І селяни почали евакуюватися.

Села над Танвою стали безлюдні. Тільки предки на цвинтарях zostалися.

Російські солдати поспішно ремонтували мости, а південний берег річки густо обсновували засіками з колючого дроту, — це по-московськи “заграждєніє”. Селянські поля і пасовища, на яких хлібороби запопадливо розбивали кожну грудочку землі, визбираували каміньчики, — щоб гладенька, мов стіл, була свята мати-землиця, — ці поля й сінокоси солдати почали немилосердно калічити глибокими окопами й бліндажами.

Бачили це селяни, — не оставатися ж їм у тих окопах! А тут ще пішли крилаті поголоски, що мов чорні круки табунами летять перед фронтом, що австрійці — то озвірілі дикуни: немовлятам голівки об мур розбивають, жінок безчестять, чоловіків вішають, і то вниз головами, — вони люті нехристи, Бога правдивого не знають.

У наслідок усього того рушилися навіть ці селяни, що спочатку й не думали рушати, хай би й померти тут довелось. Рушили довгими валками скрипливих возів — через Білгорай і Красностав до славного прастарого міста Холма. А шлях цей прадавній з давніх-давен їм відомий. Хто ж із холмщан не був прочанином до своїх чудотворних святинь? Хто з білгорайців не ходив тим шляхом — крізь Білгорай і Красностав — у Холм до Холмської Пречистої в щирих молитвах благати кращої долі?

Однак ця мандрівка — то вже не була традиційна проща побожних людей, які вийшли з дому на короткий час — зо свідомістю, що повернуться до нього. Це їхали скитальці, вигнані з предківських родинних гнізд. І не з давнім сяйвом у душах линули їхні думи до Холмської Пречистої, а зверталися до Неї в понурій розпуці: Рятуй, Божа

Мати! Дозволь повернутися під стріхи батьків і прадідів...

Зловіще скрипіли з убогим майном вози — їхав кожен, у кого були коні. Хто коней не мав — мусів оставатися на волю Божу на своїм гнізді — на фронті: серед окопів, дротяних засіків, серед за-грав пожеж і гуркоту гармат. Що ж, гірше смерти не буде нічого...

II.

ПІД НОВОЮ ВЛАДОЮ.

Евакуйовані доїхали до Холма. Тут зупинилися, оглядалися поза себе, — їхати даль чи ні? Жаль давив за горло. Постояли, і більшістю повернулися назад. Що буде — то буде!

І старенький священник Козловський з ними повернувся. Не може ж воно так бути, щоб християни були без духовної опіки! І коли повернулися, то виявилось, що на весь Білгорайський повіт о. Козловський остався одним-єдиним православним священником.

А росіяни таки не витримали сильного натиску австрійців, і відступили. Австрійське військо, як виявилось, було — як звичайно військо у военний час: веліло здавати “контингент” (зернопоставку), відбувати “шарварок” і “форшпан” (колю, стійку), — посипалися, мов з рукава, нові суворі накази, незнайомі слова. А втім, ніхто тут і не очікував чогось іншого. Холмський селянин при звичайстві до того, що ніхто не скаже: на! — а тільки: дай!

Але, як на военний час і впорівень до недавніх страшних поголосок, австрійці з населенням обходилися порівнююче ще не найгірше. Проте, яким духом вони дихали в відношенні до нашого населення, виявилось відразу, — австрійці стали шукати собі прихильників серед поляків. Правда, австрій-

ській военній владі треба було налагодити місцевий цивільний адміністративний апарат, і для цього потрібно було професійної інтелігенції — урядовців, учителів, професіоналів. Австрійці раді б вербувати їх з-поміж поляків, але поляки тут інтелігенції не мали, — впродовж довшого часу ще недавно тут були російські урядовці; розуміється, чимало було між ними й місцевих — українців.

Але австрійці твердо й пляново рішили ставити таки на польську карту. А тому що майже єдиними польськими інтелігентами були польські ксьондзи й адміністративний апарат численних фільварків Ординації Замоїських, то австрійська влада взяла собі їх за єдиних порадників у місцевих справах. “Дворек і косцьолек” (фільварок і костел) — то були польські твердині на українських землях; за таких їх мали поляки, і тут воно знову виявилось на весь рїст.

Ступнево, хоч і швидко, у волосних управах стали появлятися поляки за австрійським призначенням. І ледве українське населення встигло зоглядітись, як польська мова вже почала лунати як друга по німецькій урядова мова. Де була, як кажуть, жменя поляків, там уже й масам українського населення живосилом нав'язували польську мову. І вийшло так: австрійці побідили, а поляки запанували без бою, — звичайно, над українцями.

Восени 1918 року поляки вже де-не-де позасновували свої школи, але до навчання польською мовою покищо не рїшались змушувати українців.

Тієї таки осені 1918 р. чимало евакуйованих холмщан з далекої мандрівки по Україні повернулися додому. Їхні поля були запущені, господарства опустошені. Зима стояла не за горами й дихала холодом та голодом. Хто з евакуйованих поворотців привіз із собою якийсь грїш, той старався купити трохи зерна на спізнений озимий посїв і на прожиток. А вже справді велике щастя було, коли хто міг розжитися хоч мізерної коровиці, — він

користувався нею як робочим тяглом і одночасно міг надіятися на ложку молока.

Деякі поворотці, як, наприклад із села Біщанська Вілька, на місці своїх сіл не застали, як кажуть, “ні двора, ні кола”. Москалі у відступі їхні села понищили дощенту; на місці будинків, садків і городів осталися зарослі бурянами пустирі; сям-там примарами чорніли понурі шкелети погорілих будинків і мов кості допотопних тварин-велетнів лежали розкидані стовпи, бальки, крокви, сволоки й одвірки порозвалюваних хатинок, клунів, хлівів.

Поворотці ставали німі з жаху, руки в розпуці заломлювали.

Та що ж — воля Божа... Треба все починати з початку, немов колоністам на пустинній новині. Найлегший вихід був би — втекти від цієї руїни в затишні міста; на працьовиті селянські руки у той час було роботи повно. Але з поворотців не втікав ніхто; земля на них чекала, просилася догляду; смертельний, непростимий гріх був би оставити її напризволяще по-циганськи, — святу землю предків своїх. І всі вони хрестилися, заковували рукави й просто по-муравлиному по стебельці, по гиялці стягали матеріал на відбудову своїх жител. А рідна земля німим, але сильним голосом з глибини віків минулих і майбутніх кликала й кликала. І верталися до неї все нові поворотці — одинцем і гуртами, аж по рік 1922-ий.

Та не всім судилося повернутися. Чимало їх, знеможених холодом і голодом на скитанні, склали свої голови в далеких сторонах. Місця порожні чекають на них на холмських цвинтарях у сім'ї покійних предків. Але їхні душі прилинули на рідну землю, вони разом тут з живими, їхні імена поминатимуть у старовинних святинях православних і на гробах предків.

III.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ВАРВАРИ.

Настав рік 1918. Поляки воювали за відновлення своєї державности походом на українські землі. Холмищина була в їхніх руках, і вони почали її ополячувати найперше з того, що замикали українські православні церкви. Старий випробуваний спосіб. Ще як слід не закріпили своєї влади, ще навіть не розпоширили своєї шкільної сітки, що була знаряддям ополячування, а вже взялися за чиняти українські православні церкви. Значить, вони знали, що головний опір ополячуванню був і буде в Українській Православній Церкві.

І так, 1918 р. поляки позамикали православні церкви на Білгорайщині. Тоді священник Козловський перейшов з Хмелька до містечка Тарногорода. У той час він уже не був самотнім на весь повіт душпастирем. У повіті був ще один український православний священник — о. Гавриїл Коробчук, уродженець Хмелька. Осівшись у Кульні, він ревно обслуговував своїх вірних чотирьох колишніх парафій: Кульно, Крешів, Горішні Липини і Горішній Потік. Потім був також назначений священник до Бабиць. Ці священники до 1924 р. були утримувані виключно за кошт парафіян, бо їхні парафії були заштатні. Тільки по 1924 році почали отримувати невеличкі дотації із староства.

У Горішньому Потоці парафію відкрито тільки 1924 року, але покищо як заштатну. Всі ж інші церкви в околиці поляки позамінювали на свої католицькі костьоли. Наприклад, вони захватили церкви в Терешполі, Білгораї, Солі, Княжпільському Майдані, Горішніх Липинах, Біщі, Княжполі, Корхові, Обші, Рожанецькій Волі, Замху і т. д.

Українці — православні християни — осталися без храмів. Їм відібрали церкви. Відібрали також

“християни” — католики — поляки. Це було щось неймовірне, — але факт: “християни” від християн відібрали їхні храми, щоб вони не ходили молитися Богу! Прийде неділя чи взагалі якийсь свято, — православний українець може робити собі, що хоче, але до церкви не піде, бо від нього її відібрали. Хай у нього не буде християнського свята, — хай навіть Бога забуває! Отож, поляки-католики поступили з православними українцями так, як більшовики, — повідбирали церкви! Десь в Африці, Азії — де ще католицької політики не знали — їхні місіонери старалися серед поган основувати християнські церкви. А тут, від вірних з тисячолітнім християнством відбирали християнські церкви, і то тут таки перед самим страшним лицем воюючого безбожництва сусіднього Советського Союзу!

Це щось жахливо-трагічне. Щось таке, що в голові не вмещалося й очам вірити не хотілося. Але все ж таки це був живий понурий факт.

Чи того кроку допустився сам тільки польський уряд з колонізаційних мотивів? Не тільки! Католицька Церква в Польщі була незалежна від держави, — вона підлягала, як і досі підлягає, Папі римському. І не уряд на свої потреби, а таки католицька Церква загарбала для себе українські православні церкви. І Папа прийняв їх. Значить, це загарбування й нищення українських православних святинь поляки робили в порозумінні з Папою, — обоє вони мали тут для себе користь: поляки таким способом хотіли ополячувати українців, а Ватикан придбав собі більше храмів, а точніше, — більше церковного майна, на якому йому головно залежало.

А старі церкви поляки руйнували.

Це може трудно уявити декому, хто цього не бачив. Яі: же воно, мовляв, так, щоб поляки, як-не-як, нібито якісь християни, та й нападали на християнські святині й дико руйнували їх!

Однак воно так було. Називали себе християнами, ходили до своїх костьолів, носили на ший хрестими, а проте нападали на християнські церкви православні, безчестили їх і по-дикунськи валили. Все робили точнісінько так, як і безбожні большевики; різниця тільки та, що большевики робили це як відкриті комуністи і воюючі безбожники, а поляки це саме робили під маркою “християн” — ревних воюючих католиків.

Доценту зруйнували церкви в Хмельку, Люхові і Крешеві — старі пам'яткові церкви історичної вартости.

Щодо нової церкви в Крешеві, викінченої 1911 року з видатною допомогою московського купця Пасхалова (за його кошт побудовано було церкву і в Терешполі), — то її 1915 року знищила була австрійська артилерія.

Повідбивавши від українців православні церкви, Католицька Церква в Польщі взялася пересвячувати їх на свої костьоли. Католицьким звичаєм вони робили це бундючно, парадно. Католицька Церква на той час проголосила “відпустити” (Храмові Празники), а з сусідньої Галичини масами напливали польські “паломники”, — головно інтелігенція, що просто горіла польським шовінізмом. Ці “паломництва” стали спонтанною маніфестацією польсько-католицької ненависти й погорди до українців “схизматиків (в перекладі: “нез'єдинених”), як вони називали православних.

Та польсько-католицька ненависть до православних українців і погорда просто кипіла в їхніх лютих, призорливих поглядах, словах і поведінці. Вона була подвійна — польський націоналістичний запеклий шовінізм сполучений з просто п'яним католицьким релігійним фанатизмом. І ця їхня ненависть та погорда пекли українців дошкульніше ніж побої нагаїв, але разом з тим розбуджувала в місцевих українців ще більше почуття себеважности і

ще твердіше гартувавсь їхній незламний спротив польсько-католицькому варварському наступові.

Вішцем тих гучних церемоній був приїзд католицького Єпископа Фульмана з Люблина. Той католицький ієрарх на час пересвячування українських православних церков на католицькі костьоли проголосив свою візитацію Люблинської дієцезії; як побідний вождь оглядає здобуту країну, так католицький Єпископ Фульман з парадами, в почиті роз'їжджав по українській Холмщині, гордо й побідно оглядаючи здобутки т. зв. “воюючої Церкви” католицької; на його очах масово пересвячували українські православні храми на католицькі костьоли, — пересвячували те, що гвалтом заgrabували посіпаки Католицької Акції в Польщі. Серед сліз, крові й прокльонів українського населення католицький Єпископ Фульман з парадом приймав здобутки модерної інквізиції.

Про насильством забрані православні церкви українців він голосив як про дані католицькій Польщі “Найсвентшов Паненков те дома Боже”. Цебто, католицький Єпископ Фульман говорив, що православні українські дома Божі дала католикам... Пресвята Діва Марія!

Як собі уявляв Бога і Християнство цей тип у шатах католицького Єпископа, коли гвалтом відібрані від українців церкви називав дарунком від Діви Марії, — трудно зрозуміти. Але чи взагалі він вірив у Бога?

У половині 20-их років населення взялося за власний кошт творити нові парафії, на місті старих довоєнних, — у Замху й Біщі. Як було сказано вище, поляки 1918 року повідбирали від українців на Білгорайщині всі церкви, а на весь повіт оставили тільки чотори православні храми, і ці т. зв. повоєнні храми були штатні (етапові). Але їх осталося тільки чотири на всю Білгорайщину. На більше штатних парафій поляки не дозволили. Натомість можна було створити деяку кількість філій

цих чотирьох штатних церков. І такі філії на Білгорайщині власне й було створено в 1920-их р.р. у Замху й Біщі. Назначені Консисторією настоятелі тих обох філіяльних парафій у Замку й Біщі виступали як помічники настоятелів штатних парафій у Бабичах і Терногороді. Обидва ці священники-помічники філіяльних парафій не мали ні приходської землі, ні державної дотації із староства. Їх утримувало саме населення, так як утримують священників на американському континенті, — з тією різницею, що холмське населення було вбоге, а до того ще й докраю зuboжене недавньою війною та нечуваними здирствами польських займанців.

Волосні управи (гміни), поліція й повітові референти безпеки у староствах не дозволяли цим священникам постійно жити в їхніх філіяльних парафіях, забороняли будувати не то що церкви, але й каплиці для спільної молитви з вірними. І тому в Біщі спочатку правили Богослуження в клуні (стодолі). А згодом придбали собі хату, в якій молилися зо своїм священником, так як це було в Замху. Але й на цю хату-церкву поліція раз-у-раз під усякими причинами накладала печатки заборони. Люди ці печатки потаємно зривали, — тоді починалися допити й арешти селян, і поліція знову опечатувала дім молитви; і знову селяни крадькома зривали печатку, а тоді знову допити й арешти, грошові карі (“штрафи гривною”) на меткіших селян.

IV.

НА ПОРОЗІ РОСТУ ПОЛЬЩІ.

Рік 1922. Польща входила в своє державницьке життя. Мали скликати парламент, і розгорілася передвиборча агітація. Ця подія трохи відвернула польську увагу від “schizmatyków-касарów”, як во-

ни глумливо звали українців на Холмщині й Підляшші.

Заграбовану церковну землю забрало собі католицьке духовенство, а це значить, що її загарбав собі Ватикан.

Деякі клаптики гіршої церковної землі шляхом особливого привілею могли собі виорендувати деякі нечисленні одиниці з-поміж селянства, але не більше як від четвертини до півморга, за щорічною оплатою в Польський Хліборобський Банк.

Хоч між українським селянством було чимало безземельних, то все ж таки тільки дуже нечисленні одиниці мали привілей покористуватися орендуванням тієї грядки землі.

Польська селянська партія “Стронніцтво Хлопске”, що діяла і в Білгорайському повіті, в основу своєї програми поклала боротьбу за наділення землею безземельних і малоземельних селян та за впорядкування сервітутових справ, — обсівання селянами поміщицької землі на контрольованих державою умовах.

Так ця передвиборча агітація стихійно розбурхала селянське зацікавлення земельними й політичними питаннями. І так польський селянин також вийшов із сліпої вулички, в яку загнало було його ж таки католицьке духовенство, що розпалювало ненависть до українців як неполяків та некатоліків, зливаючи польскість і католицькість в одне.

Власне Римо-Католицька Церква в Польщі всю увагу польського затурканого селянина спрямовувала на боротьбу проти українства та православ'я, і так пильно відвертала його від його життєвих питань — питань поправи свого життя й знання та ширших світоглядових обрїїв. Польський селянин жив у такій самій нужді, що й український, але був ще темніший. Римо-католицькі ксьондзи “кормили” його ненавистю до всього непольського й некатолицького, а “просвіщали” чорним католиць-

ким фанатизмом. Тільки тут польський селянин мав знайти собі щастя й щіль життя.

Тепер польський селянин став хоч трохи прокидатися та усвідомлювати собі, що “піснею соловейка не накормиш”. Сама ненависть до українців і католицький фанатизм ні освіти, ні землі йому не дають. Він як був злиденним і темним хлопом, так і оставався ним, а римо-католицьким ксьондзам того тільки й треба було; вони тримали руку з магнатами. Це була закореніла історична дружба.

Не менше за польських селян земельними справами було зацікавлене й українське селянство. Більше того, — коли йдеться про українське селянство, то тут у них ще доходила болюча справа заграбованих римо-католицьким духовенством церковних земель. Ця справа польських селян могла цікавити постільки, поскільки ці землі надано не їм, а їхньому католицькому духовенству. І тут між польським і українським селянством була різниця, бо українські селяни воліли, щоб ці землі були повернені православним священикам, щоб вони могли утриматися.

Крім того, українське селянство було живо зацікавлене в поверненні забраних поляками православних українських церков і шкіл, української кооперації тощо, — ці справи голосно підносили на передвиборчих вічах українські кандидати на послів. Але ці справи вже істотно відрізняли інтереси українського селянства від польського.

Слова українських кандидатів падали на добре підготований психологічний ґрунт усього того нещастя, що українське селянство гірко пережило від 1915-го року.

Українські промовці-кандидати на послів до парламенту Польщі розказували селянам Холмщини про недавню боротьбу всього українського народу за самостійну соборну Україну — за Українську Народню Республіку, за національну державу українського народу, що був би належно забезпе-

чений матеріально і людськими правами, як господар своєї землі.

Тож уся українська передвиборча агітація селян проходила під кличем “геть з рабством!” — з рабством економічно-соціальним і поневоленням національним, — при чому одне від одного невіддільне, бо тільки у власній, українській державі український селянин зможе бути трактований людяно з кожного погляду, бо він мав би змогу забезпечити ці свої права державними законами.

Розуміється, промовці не мусіли доводити українському селянству, що поляки безправно окупували його землю. Але коли вже окупували й силою наклали на українців обов'язки, то одночасно повинні б і дати населенню належні права, — не самі тільки обов'язки, без жодних прав. — І так залунало гасло-вимога: “Права для українців!” Від краю до краю голосно лунав цей клич по всій окупованій Польщею Західній Україні — Галичині, Волині, Поліссі, Холмщині, Підляшші.

У тих виборах українці виступали в т. зв. Блоці Національних Меншин — з листом число 16. І вислід виборів ясно показав, яку силу має згода і єдність, коли всі українці одним фронтом, спільною лавою, під одним гаслом масово пішли до виборів.

У Замиській виборчій окрузі (повіти: Замиський, Білгорайський, Томашівський) перемогли українці. На всіх трьох послів, вони вибрали своїх двох: Й. Скрипу й Я. Войтюка. Поляки ж здобули в цій окрузі тільки один посольський мандат, — вибрали послом місцевого організатора “Стронництва Хлопського” — Я. Дзідуха, уродженця Солі (Білгорайського повіту) й вїйта цієї таки місцевости. Я. Дзідух уважався за поляка, бо був католиком. Однак він не таївся з тим, що його “дід ще був уніятим”; а це значить, що предки його були православні, а це значить — українці. З православія, цебто українства, через кладку уніятства вони пере-

йшли на берег католицизму, отже й до поляків. Це була звичайна доля уніятів. З цією метою поляки й нав'язали були Україні 1596 року унію з Римом.

Я. Дзідух був вихованцем російської школи, серед православних, — але на Холмщині, далеко від Московщини, все “російське” на місцях в основному фактично було в українських руках. І вислід показав, що московщина тут не стала загрозою. Не витворився через православ'я на Холмщині й Підляшші жодний відлам місцевих людей, що вважав би себе москалями, — і дарма греко-католики тепер конче намагаються причепити до православ'я в Україні епітет “московщини” — “московське православ'я”, і вперто цим терміном послуговуються.

В дійсності ж факти свідчать про щось інше: хоч православ'я на Холмщині й підлягало Російській Православній Церкві, то тут на місці воно було в українських руках, і воно не витворило жодного табору людей, які б уважали себе за москалів. Навпаки, хто остався православним, тільки й той зберігся українцем.

Зате ж інакше представлялася справа з уніятством: хто став уніятим, той уже був більше поляком, ніж українцем (на Підляшші уніяти так і до другої світової війни вважали себе за поляків!). Але більшість із них силою передбаченої і невідкличної конечности покотилися до римо-католицизму, і так поставали поляками. І тільки дехто з них мав принаймні мужність і чесність признатися до свого українського походження, як цей Я. Дзідух.

Хоч уся Україна від часів свого Хрещення була і й осталася православною, то все ж через своє православ'я український народ ніколи не вважав себе за московський. Натомість, коли хто з українців став римо-католиком, той автоматично переходив до поляків, як на американському континенті через перехід до римокатолицизму стають ірландцями, французами і т. д., — перестають бути укра-

їнцями. Не тільки через безпосередній перехід до римо-католиків, але й через уніятво багато українців стали “поляками греко-католицького обряду”. Не дарма ж поляки так завзято боронили унії на Холмщині — на ввесь світ роздмухуючи т. зв. “пшеслядоване уніятуф” Росією, — не для української справи вони це робили.

То ж сама свідомість того, що його дід був уніят, а це значить, що предки були православні, і виховання в російській школі серед православних українців призвели до того, що Я. Дзідух також став горнутися до друкованого слова, до українства.

V.

ДРУКОВАНЕ СЛОВО БУДИТЬ.

Щодо українського друкованого слова на Холмщині за тих часів то в відносно великій кількості став розходитися по селах календар “Добрий Сіяч”, а також усе густіше почав заглядати в селянські хати тижневик “Наше Життя”. Особливий успіх серед селянства мав “Холмський Народний Календар”, видаваний Ваврисевичем.

Села поблизу Лежайська, як ось Кульно, Лазів та інші, мали кращу технічну можливість зустрічатися з українськими газетами, журналами й книжками, видаваними в Галичині. Меткіше молодше покоління зуміло нав'язати безпосередні зв'язки з читальнею “Просвіти” в Королівці. Національно-культурні й політичні зв'язки з Галичиною нав'язали села Козаки, Замх та інші, що їм усякі господарські справунки зручніше було полагоджувати в недалеких містах по галицькому боці, — в Чесанові, Олешичах, Любачеві, ніж у дальших холмських містах і містечках — Білгораї й Терногороді.

Хлопці й дівчата по вечорах усе частіше починали співати українських пісень. Воскрешені у виданнях Баврисевича на Холмщині старовинні українські колядки радісно й урочисто залунали на Різдво під вікнами холмських хат. У серцях і свідомості населення воскресла вся глибока славна історія Холмщини.

Під впливом невсипущої діяльності послів Скрипи й Войтюка, що постійно роз'їжджали по Холмщині, та за почином населення Кульна, Корхова, Горішнього Потоку, Біщі, Терногороду, Замху та інших, засновано сітку філій "Рідних Хат" (відповідників галицької "Просвіти"), що мали стати кузнями активної національної свідомості й твердинями політичної оборонної боротьби проти польського натиску.

Однак "Рідні Хати" не могли розвинути ширшої діяльності, — польська поліція тримала над ними свого п'ястука й штудерно посновані тенета перешкод, сплетені з усяких писаних і неписаних польських "законів".

Храмові Празники українських православних церков, — тому що на них збиралося багато народу, — стали свого роду мобілізаційною акцією всього масового українства Холмщини. На Храмові Празники приїжджали послі Скрипа й Войтюк і біля церков промовляли до мас народу. Українські православні церкви були бастионами, символами й свідками українства.

Але Храмові Празники — тільки раз на рік, отже послам замало тут нагоди. І вони шукають інших okazji. Тож починають роз'їжджати по містах і містечках і там на ярмарках промовляли до народу, що з'їздився з близьких і дальших околиць.

Однак ці обидва невтомні послі, хоч і як прагнули своєму народові добра, на жаль, не зовсім розуміли душу свого народу. А не знаючи душі народу — вони не змогли мати належного успіху.

Найголовніше незрозуміння — то їхній радикальний підхід до душі народу, його традиції та проєкції на майбутнє. Навіть під церквами послі не могли стриматися від радикального духу, і це звучало якимсь прикрим скреготом, що неприємно різав по душі холмських селян, що в них побожність і релігійно-церковна традиція були центром істоти їх української душі. А вже вершок цього радикального духу послі досягнули одним із своїх виступів на вічу в Терногороді. В цьому таки дусі провадила-ся й парламентарна діяльність цих обох послів у польському сеймі.

Розуміється, радикальна ідеологія, як би там вона покищо не рахувалася з патріотизмом і релігійністю, то все ж таки вона їх тільки до часу толерує як “конечне зло”, але при тому прямує до “викорінення” їх з душі народу, — і справу хліба насущного ставить як початок і кінець мети і змісту життя людини й народу.

Отож, згадані послі, з тих причин свого радикальства, не змогли вдовольнити прагнень більшості народу і не могли знайти з ним спільної мови душі, ідеалів.

І коли врешті заснувалася “Селянсько-робітничча партія”, що радикальство поставила, як кажуть, на вістря меча, то народ сколихнувся і сказав, що він про це думає. Як і слід було сподіватися, думки тут розділилися: меншість була за радикальством, а більшість — проти.

Штучно змайстровані в партійних канцеляріях партійно-радикальні програми й кличі пішли врозріз із національно-релігійною істотою душі народу. Послі ніяк не могли зрозуміти, що не тільки в боротьбі за хліб, але й також, і то найбільше, за свої національно-релігійні інтереси українське селянство всі, як один муж, 1922 року віддали свої голоси за українських кандидатів на послів до польського сейму.

Українець на Білгорайщині — то людина глибоко релігійна. Його предківська Православна Церква й українські релігійні звичаї становлять центр його українського “я”.

Письменні селяни не обмежувалися читанням самого тільки українського політичного друкованого слова; вони залюбки й широко розчитувалися і в православних церковних книгах, журналах і газетах, що не були евакуйовані разом з духовенством і вчителями за першої світової війни. Селянство живо цікавилось всім, що діялося в православному церковному житті, що його вважало за основу свого духового життя.

Мрією дуже багатьох було побачити свого найвищого Церковного Достойника — Митрополита, щоб щиро розкрити перед ним увесь свій біль в душі і з'ясувати йому своє трагічне становище релігійно переслідуваної католиками-поляками людини — переслідуваного щирого християнина з боку “також християн”, що чинили безбожне діло “в ім'я Боже”; поступали так як ці, про кого І. Франко сказав гірко:

“Твоїм іменем ми проти
Твого Суду протестуєм...”

VI.

“ЗА КОГО ТИ РОЗПИНАВСЯ, ХРИСТЕ, СИНУ БОЖИЙ”...

Зо світоглядом людина не родиться — він постає з розвитком життя людини, виробляється, змінюється — залежно від життєвих обставин. — Так воно було й з українським селянином Холмщини. Засада “своє люби, чуже шануй” на практиці впливала з самої природи українця Холмщини. Свою Православну Віру він глибоко любить, а при тому з пошаною відносився до всіх християнських

віроісповідань. І хоч католицький священник національно-обрядово був йому чужий, то все ж таки він трактувався як слуга Христа, і селянові не могло б навіть у думці поміститися, щоб він, — священник, — будь він католицький — міг виступити проти Христа, хоч би це було і через виступ проти Православної Віри й Церкви, якщо б хто про таку можливість говорив — хоч би про католицького священника, не то про православного, то український селянин Холмщини щиро й обурено заявив би, що це звичайна комуністично-безбожницька прапаганда; бож, мовляв, і в фантазії не могло б таке поміститися, щоб Християнська Церква виступила проти Христа.

Але життя виявилось ще більш фантастичним за саму фантазію, — і це потрясло до глибини всією істотою довірливого, доброго селянина-холмщака. Він побачив на власні очі, що священники Христової Церкви — будь вони й католицькі — приймали участь в організації валення інших християнських святинь — православних, і ще одночасно було пов'язане з прилюдною наругою над хрестами, Св. Дарами, іконами. І бачивши це, український селянин на Холмщині нагло опинився віч-на-віч з понурим і трагічним питанням: чи вірять ці католицькі священники в Бога?

Незабаром прийшла друга подія, що сколихнула душами православних християн Холмщини: православний Архимандрит Смарагд убив Первоєрарха Православної Церкви в Польщі — Митрополита Юрія Яросевича.

Виходить, що духовна особа, голосячи Слово Боже, одночасно може мати душогубні думки, і може вбивати... В голові це не могло поміститися побожних селян, — однак ще були факти, і треба було погодитися з такою дійсністю...

Все це, що впало так нагло на віруюче населення Холмщини, в значній мірі підточило релігій-

ний світогляд багатьох, — сумнів, мов хробак, став підточувати віру в душах.

Під той час поширюваний україномовний комуністичний часопис “Сель-Роб” ці сумніви роздмухував, закріплював, — мовляв: бачите самі, яке це духовенство католицьке і православне! — Отже, пильнуйте свого куска хліба, і боріться з панамі, поміщиками на землю, бо інакше погинете. А релігія? Самі ж католицькі ксьондзи вважають, що релігія вам не потрібна. Самі католицькі духовні вчать вас розуму! Якщо б вони вважали, що релігія вам потрібна, то напевно не нищили б і не відбирали б від вас церков. Якщо б самі вони вірили в Христа, під іменем якого виступають, то напевно не веліли б скидати з ваших церков хрестів, бо боялися б карі Божої; коли ж не бояться, то це знак, що вони не вірять в саме існування Бога.

Ось на такий то родючий ґрунт, вироблений Католицькою Акцією через нищення православних церков, падали їдкі слова комуністично-безбожницької пропаганди. А Католицька Церква в Польщі? Вона вважала, що коли православні не хочуть бути католиками, то нехай краще постають безбожниками, аби тільки не були православними. І про таке становище Католицької Церкви свідчила її пекельна робота — нищення православних церков.

А Православна Церква, — що ж вона могла зробити, щоб боротися на два фронти: і проти католицького, і проти безбожницького наступу, що обидва фактично, хоч і мимоволі, співдіяли один з одним? Де міг український православний священник голосити Слово Боже у Вірі Православній? Адже на Холмщині поляки оставили дуже обмаль церков.

Ось, наприклад, на весь Білгорайський повіт оставили тільки чотири православні церкви — ці, що ближче бувшого австрійського кордону. Понад двадцять кілометрів треба було йти пішки чи їха-

ти підводою, щоб дістатися до них селянам з дальших сіл повіту. А решту церков Католицька Акція понищила або “пересвятила” на польсько-католицькі костьоли.

VI.

СВАВОЛЯ ПОЛЬЩІ ЗРОСТАЄ.

Рік 1928, у березні, — то знову одна з переломових дат в історії холмських українців по першій світовій війні. Це були слідуючі, другі з черги вибори до польського сейму й сенату, далеко не такі, як ці перші — 1922-го року.

Осінь і зима 1927 р. пройшли на підготові до тих виборів. Але передвиборча агітація, впорівень до відносної свободи 1922 року, тепер була щипко сгутана поліційним терором. Кандидати на послів мали дуже обмежену свободу рухів. Поліція, де тільки могла й хотіла, шукала всяких придирок, щоб заморозити передвиборчу кампанію, і тому агітаційні віча відбувалися дуже рідко.

У Білгорайському повіті поліція на час передвиборчої кампанії виарештувала свідоміших і рухливіших селян, а українських мужів довір'я почала залякувати погрозами — без уваги на це, за яким кандидатом на посла він агітував серед населення.

Крім виборчих лист “Сель-Роб”-у і Блоку Національних Меншин, що були в усій Західній Україні, в Білгорайському повіті була ще одна виключно місцева листа, а саме В. Божуся, уродженця села Полоси. В. Божузь намагався створити на Холмщині партію, подібну до польського “Строїництва Хлопського” (Селянська Партія).

У тих виборах уперше виступив т. зв. Безпартійний Блок Співпраці з Урядом. У своїй передвиборчій агітації він послуговувався не тільки польським, але й українським друкованим словом, хоч

між його кандидатами на послів у Білгорайщині не було ні одного українця.

Настало голосування, і виявилось, що українці на Холмщині 1928 року найбільше голосів віддали таки за кандидатів Селянсько-Робітничої Партії (“Сель-Роб”).

Цей факт аж ніяк не може бути вияснюваний таким способом, що може українське селянство Холмщини свідомо йшло за комуністами, яких “Сель-Роб” репрезентував. Навпаки, це скоріш був тільки вияв довір'я до особи Скрипи, що був у кандидатах цієї партії. Місцеве селянство знало Скрипу як свою людину ще далеко передтим, поки він став одним з основоположників партії “Сель-Роб”. Селянство знало із щоденного досвіду, що Скрипа словом і ділом безстрашно боровся за український трудовий народ, головню ж за бідноту (а на Холмщині біднота становила більшість), і цього йому було досить, щоб голосувати за Скрипу.

Зате ж факт приналежности Скрипи до партії “Сель-Роб” не говорив селянським масам нічого. Інформації одних обмежувалися виключно до знання самої тільки назви тієї партії, що вживалася переважно в скороченні “Сель-Роб”, і її значення не розуміли; а вже щодо її програми та її большевицького закулісся, то селянство не знало цього й поготів. А були такі, що взагалі не знали, до якої партії Скрипа належить, і не цікавилися тим; от, мовляв, “своя людина”, добра людина, знаємо його з діда-прадіда, — і голосували на нього.

Закулісся партії “Сель-Роб” знали тільки активні, довірені партійці, і здебільшого сяк-так знали на цьому їхні віддані симпатики. Правда, на час передвиборчої кампанії більшість із них були арештовані. А втім, для арештування досить було отримати хоч один номер тижневої газети “Сель-Роб”, — переважно вкритого білими полями, посередині яких стояли написи: “Сконфіковано”.

Не багато сельробівської пропаганди можна було вчитати з тих білих плям, але вже саме слово помітки “Сконфісковане” було досить промовисте; сірий читач розумував по-своєму: коли уряд сконфіскував, то це доказ, що тут було щось написане в обороні українського селянства. І так силою відштовху від польського натиску деяка частина українського селянства з розгону, немов із заплющеними очима попадала в обійми сельробізму.

Менше за партію “Сель-Роб” на Білгорайщині отримав голосів Блок Національних Меншин. Щодо В. Божуся, то йому вдалося серед населення здобути достатню кількість голосів для створення нової партії, але коли прийшло до голосування, то він не дістав потрібної кількості голосів, і не пройшов у посли, провалився.

Скрипа з партії “Сель-Роб” також не дістав потрібної кількості голосів, — українське селянство, поминувши деяку його частину, загалом не підтримало сельробських кандидатів ні в Білгорайському, ні в Замиському, ні в Томашівському повітах.

В усій Замиській виборчій окрузі в посли вибрали кандидатів тільки з польських партій: Дзідуха (Стронництво Хлопске), В. Свйонтковського (П. П. С. — Польська Партія Соціалістична) і Светавського (ББ. — Безпартійни Бльок Вспулпраци з Жондем, — цебто урядовий табір).

І так, ці вибори 1928 року яскраво виявили, що морально-політичний капітал українського населення, так стихійно створений 1922 року, — той капітал, що на нього так надіялися 1928 року сельробівські кандидати, був змарнований, і то якраз через сельробівство Скрипи й Войтюка. Вони голосно підносили економічно-соціяльні кличі в обороні селянства, але не зрозуміли, чи свідомо знехтували щось важливіше, а саме національно-релігійні прагнення народу.

І з того часу (1928 р.) українці Білгорайського повіту ввійшли в нову фазу буття — у фазу, що

в національно-політичного погляду являла собою якусь безнадійне животіння. У непроглядній мряці безнадійности тільки вряди-годи, силою життєвих випадків, вогнями спалахували вияви національних прагнень. Ті прагнення в народній масі були стихійні, вибухали із усенародніх спільних потреб; але в значній мірі вони були розпалювані всією наполегливою працею свідомих одиниць-патріотів, людей сильної волі; і не зважаючи на всі просто нечувані перепони від польської влади, ці вияви українського патріотизму, поруч невдач, мали також і свої успіхи. Але найголовніший факт це той, що український народ на Холмщині існував, був свідомий свого українства і знав, що живе на своїй землі.

VIII.

ЗАЛЯКУВАННЯ КОМУНІЗМОМ.

Понурий національно-політичний стан на Підляшші й Холмщині, а зокрема і в Білгорайському повіті, так як він показався під час виборів до польського сейму 1928 р., був наслідком браку української інтелігенції. Не було кому займатися національно-політичною працею на культурно-освітній основі.

Навіть українські газети показувалися все рідше, зате ж дедалі частіш стали по селах показуватися “чорні круки” — польська поліція. Вона вперто вишукувала діяльніших селян, з понурими обличчями заходила в їхні хати і твердою мовою вела з ними “усвідомлюючі розмови”. Метою тих “розмов” було в поліції вмовити в селян, що всяке українське друковане слово — газета, журнал, книжка, — то слово селянців — комуністів. Хай навіть стоїть на тому слові тризуб, а навіть сам хрест святий, то однаково воно комуністичне — бо

українське. Хай по-українськи пишеться навіть проти комунізму — то це тільки замаскована комуністична робота — бо це слово українське.

Вперто, постійно, догматично, без дозволу на спротив і заперечення, польська поліція вдовбувала в свідомість селян: усе, що друкується по-українськи, — то комуністична робота, не зважаючи на його зміст. А хто читає українську пресу й книжку, — хай би це було й саме Св. Письмо, — той комуніст, і, як “комуніста”, влада буде його карати. Буде карати твердо, суворо. Хто осмілився б твердити, що не все, що пишеться по-українськи, є комуністичне, той виступає як замаскований комуніст. І він буде гостро покараний.

Багато білгорайських селян Княжполя, Корхова й Обші відпокутували у в'язниці своє дійсне сільробівство, — на якому, зрештою, не розумілися. А щодо решти селянського загалу, то польська поліція остерігала: Хто не хоче бути арештований під замітом сільробівства, той не повинен мати нічого спільного з українством!

І так, після тих понурих березневих (1928 р.) виборів до сейму ледве чи хто з місцевих українців міг осмілитися заперечити свою “добру й невимущену волю співпрацювати з урядом” Польщі, — цебто плести шнурка на шию свого національного буття. Не то сільробівцеві, але й українському націоналістові вистачило б тільки висловитися проти співпраці з урядом, і вже опинявся на чорній листі як “комуністів”.

Більше того, — це сміх і плач! — навіть священників, що закликали народ триматися своєї Православної Віри, поляки взялися посуджувати в комунізм! Випробуваний спосіб Католицької Акції... І випробуваний спосіб Польщі проти українців: під час обох вандальських загальних “пацифікацій” Галичини між обома світовими війнами Польща голосила перед світом, що вона здушує комунізм. І навіть Організацією Українських Наці-

оналістів поляки старалися показати перед світом як ніби то “комуністів”.

Дивне явище, — коли поляки суворо заборонили комуністичні видання, то все таки якимсь чудом газета “Сель-Роб” і далше виходила і легально надходила до селян, і то найчастіш без замовлення з їхнього боку, і це було достатньою причиною для масових арештів. Отож, тут провокація польської влади цілком ясна. Заборонивши польську комуністичну пресу, вони винятково продовжили дозвіл на вихід газети “Сель-Роб”, щоб мати формальну причину арештовувати українське селянство. Читання газети не дозволене, а видання щієї ж газети дозволене!

Коли вже не було хоч би найменшої формальної причини присікатися до всіх інших, то рішили вчепитися до тих селян, що під час першої світової війни були з фронтової смуги евакуйовані вглиб Росії, і повернулися на Холмщину тільки по 1920 році.

Хто на Холмщині був дійсно свідомим і діяльним комуністом — це достовірно показав був (ще до березневих виборів 1928 р.) в окружному суді в Замості процес членів КПЗУ (Комуністичної Партії Західньої України); ці члени були самі поляки й жиди, — не було ні одного українця. Головним оскарженим і засудженим на цьому процесі був Кнап — зять відомого тут Внука, учасника польського повстання проти Росії 1863 року. Кнап був власником великого будинка, в якому, за чиншевою оплатою, приміщувалося Повітове Староство, Повітова Команда Поліції, Повітова Команда Військових Поповнень і Скарбовий Уряд. Кнап був поляк, багач, належав до місцевої знатної родини, і він був тутешнім провідником Комуністичної Партії Західньої України.

ІХ.

НОВА ТАКТИКА ПОЛЯКІВ.

Року 1930-го польський уряд проголосив нові вибори до сейму й сенату. Урядовий Безпартійний Блок Співпраці з Урядом мобілізував для себе виборців поліційним терором і підкупам, — це трохи нагадує большевицьку систему голосування. Але одночасно уряд рішився додати сюди й трохи іншої тактики — хитрощів. І так, староста Шаловський (швагер ген. Славоя-Складковського, б. прем'єра) рішився перед виборами трохи змінити тактику свого попередника, б. старости І. Бобека, і свою власну досьогочасну поведінку, щоб хоч трохи прихилити населення до Безпартійного Блоку Співпраці з Урядом. Бо не все можна досягнути самим поліційним терором, поскільки Польща ще не зовсім перейшла на тоталітарну гітлерівську чи большевицьку систему правління.

Перш за все староста Шаловський нагло звелів поліції припинити нападні на українські православні дома (чи пак селянські хати) молитви в Замху й Біщі.

А дальша уступка українцям з боку польської влади була ця, що вона коло 1930 р. дозволила заснувати... філію Товариства імени Качковського — москвофільську організацію! Це дійсно була якась сатанинська “уступка”! Ініціатором цієї філії був москвофіл — дяк у Терногороді, де ця філія й була заснована. Цей дяк докладав усіх своїх зусиль, щоб поширити на села цю москвофільську організацію. З якимсь одчаєм кидався терногородський дяк по селах, але, крім другої філії — в Біщі, в усьому Білгорайському повіті йому не пощастило більше ні в одній місцевості.

А втім і ці обидві, одинокі в повіті філії Т-ва ім. Качковського — терногородська і біщанська, мали дуже мізерну кількість членів і не змогли роз-

винуті жодної діяльності, не зважаючи на толерантне відношення польської влади. Отож, з двох зол для себе поляки воліли вже скоріш москвофільство, ніж українство. Холмські ж українці стихійно й масово збойкотували ці москвофільські зародки.

Року 1938 польська влада розв'язала обидві згадані філії Т-ва ім. Качковського, — які, зрештою, і так існували тільки на папері, через брак членів. Як непомітно вони існували, так і безслідно зійшли з обр'їв. Не принесли вони, розуміється, добра українській справі, бо їй не мали такої мети, але їй зла не принесли, бо не мали жодної сили. Так само вони не змогли принести користі й польським інтригам, розраховавши на внутрішнє розбиття українців за допомогою москвофільської організації.

Х.

ПРИМУС МОЛИТИСЯ ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ.

Чому польські займанці переміняли на польські костьоли, або руйнували українські православні церкви, а їхніх священиків проганяли й переслідували, можна зрозуміти з того, ким для народу на Холмщині й Підляшші була більшість українських священиків.

Тут подамо один з типових зразків українського священства на Холмщині.

Протоіерей Дмитро Павелко (уроджений в Переспі 1871 року) був одинадцять років православним душпастирем у Горішньому Потоці. Він постійно передплачував журнали "Рідна Мова" й "Наша Культура", редаговані й видавані проф. Іваном Огієнком у Варшаві, а також львівського щоденника "Діло". При тому він позичав їх селянам і пильнував, щоб їх читали якнайбільше людей. Під його впливом серед селян дедалі більше знаходилося

охочих передплачувати українські патріотичні, але вже популярні газети, як “Свобода”, “Неділя”, “Дзвіночок” для дітей та ще деякі львівські видання.

Навіть у тих, здавалося б, найбезнадійніших випадках, де о. Дмитрові Павелкові покищо не вдавалося мати національно-політичного впливу, все таки він здобував позиції релігійним шляхом. Наприклад, у його парафії був один упертий сельробівець, що, не зважаючи на переслідування поліції, передплачував і читав газету “Сель-Роб” так довго, як вона появлялася, аж до часу її закриття польською владою. “Сель-Роб”, як комуністична газета, промовляла до нього своїми демагогічними економічно-соціальними кличами. Як видавний по-українськи, часопис заспокоював невироблені ще національні почування, поскільки він не осмілювався ясно й недвозначно виступати проти української самостійности і державности. Але його непримириме становище до релігії і Церкви не мало сили розвіяти релігійних почувань у його читача, — на цій точці читач з сельробівством не погоджувався. А заслуга тут о. Дмитра Павелка. Не будь його, читач “Сель-Роба” напевно став би воюючим безбожником. І тут стає ясно, яку прислугу робили поляки з Католицькою Церквою комунізму, коли повідбирали українцям на Підляшші й Холмщині їхні рідні православні святині. Народ у католицтво не пішов, і навіть у думці того не мав, своїх рідних православних церков був позбавлений, — отже й остався без релігійної опіки. Це просто вимріяна нива для безбожницької агітації. І справді треба з подивом дивитися на глибоку традиційну релігійність українського народу на Холмщині, коли він переніс ці безбожницькі удари з боку поляків і Католицької Церкви, і не заломився в своїй глибокій релігійності та сильного прив'язання до своєї Православної Церкви з її рідним українським духом обрядів.

Щодо о. Д. Павелка, то за його українську діяльність, глибоко основану на православному ґрунті, йому староство грозило стриманням дотації. Однак о. Павелко, як людина самітня, виразно не дбав про це. Він говорив, що не багато потребує для того, щоб утриматися при житті, мовляв: “Хліб, сіль і вода — нема голода”. В його щирій, загартованій холмщанській душі навіть на старість не пристиг загал неструдимого громадського діяча.

Священик Дмитро Павелко належить до типових безіменних плугаторів на ниві національного пробудження Холмщини; він безіменний не тому, що не старався зробити своє ім'я голосним; він був дуже скромною людиною. Але все ж таки годі збагнути, чому в історії української літератури не згадується його збірка поезій під збірним наголовком “Холмщина”, видана за воєнного часу в Москві 1916 р., а також його славна пісня, слова й мелодія, “Волинь Почаєвом сливе”. Ця пісня, хоч і починається згадкою про Волинь з її величною на всю Україну святинею Почаєвом, то вона однак присвячена безталанній Холмщині. То урочиста, невмируща пісня. Цю пісню хор з Гостинного вперше заспівав під проводом її автора й композитора о. Дмитра Павелка у всехолмській Святині Турковичах, і з запертим духом слухали її маси побожного народу — прочан з усієї Холмської і Підляської землі. Стояла велика тиша і в тиші священними тонами неслися слова “Волинь Почаєвом сливе” — слова Апокаліпси многострадальної Холмщини, і тихий мороз ішов поза шкірою слухачів.

Отець Дмитро Павелко викладав на Курсах Українознавства в Білій Підляській, поширював українську пресу й книжку, підносив мучеництво Холмщини в мистецькому слові поезії, охороняв глибоку українську традицію цієї землі.

Настав рік 1938. Староства вислали українським православним священикам накази говорити по

церквах проповіді по-польськи, — в польському слові і в польському дусі.

Важко опутив голову на груди старенький отець Дмитро... Він, який так завзято боронив право рідної мови, і так саможертвенно промощував шлях українській літературній, соборній мові на Холмщині й Підляшші, — він тепер мав би прилюдно потоптати ці свої й народні ідеали і святощі, та й промовляти до свого народу чужою мовою? Ні, цього не буде ніколи, щоб з його пастирських уст у рідній святині вийшли слова до свого народу чужою мовою! — твердо рішив отець Павелко. І коли він побачив, що всі можливості ставити цьому спротив дорешти вичерпалися, тоді остався ще один вихід: не дати ворогові використати ім'я отця Дмитра Павелка. І одного дня він рішився на розпучливий, але обдуманий крок: склав до Варшавської Консисторії прохання, щоб вона звільнила його з душпастирських обов'язків, — бо виконувати ці обов'язки в угоду полякам, це значило б самому перекреслювати свою місію священика.

І Консисторія, що добре знала вдачу й світогляд негнущого о. Дмитра, без застережень задовольнила його прохання. — Хоч може й не годиться порівнювати християнського священника з чимсь чужим йому японським, все ж таки тут просто насильно нав'язується згадка про давніх японських лицарів, на мечях яких стояло викарбуване гасло: "Коли не можеш чесно жити — мусиш чесно вмерти".

Отцеві Дмитрові польські займанці поставили такі передумови, що їхнє виконання він уважав за нечесне для себе життя, і тому рішив з честю відійти, цебто вмерти для дальшої чесної праці, яку йому заборонили.

ХІ.

ПОЛЬСЬКЕ “БЕ-БЕ”.

Рік 1935. І знову вибори до польського сейму. Урядовий Безпартійний Блок Співпраці з Урядом, коротко званий ББ — “бе-бе”, а його прихильники — “бебеки”, найгрізнішого суперника міг би був мати в українському політичному об’єднанні, якщо б таке було, понад сімох мільйонів українців усієї Західньої України, окупованої Польщею. Однак українці були поділені на багато партій, “розміняні на дрібну монету”, — це, на жаль, стара історія: ундівці, радикали, сельробівці і т. д., а крім того невеличкі частинки пішли і в польські партії, або творили свої партійки.

І тому саме не українці, а Польське Стронніцтво Людове стало найгрізнішим суперником “бебеків”. Якою ж зброєю воювали ці “людовці”? А тим, що підносили старшу справу т. зв. сервітутів — селянського права на користування панською землею. Це була сильна зброя; дякуючи цій зброї, Стронніцтво Людове (“людовці”) прихилили до себе селянські маси. З одного боку “людовці” не були комуністами, а з другого боку твердо обстоювали права трудящих — головно селянства, поскільки Польща в основному була хліборобською державою, саме таке становище давало “людовцям” велику силу. Перш за все вони зуміли народнім масам довести, що не муситься бути комуністом, щоб ставати в обороні трудового народу. Більше того, комуністи не дають селянству землі, а колгоспами й радгоспами заводять державні фільварки — модерну кріпацьку систему. “Людовці” ж (народники) стоять за розподіл панських земель селянству без викупу й на індивідуальне користування в осібняцьких господарствах.

Таким чином “людовці” успішно випирали з народніх мас і комуністичну, і поміщицько-клери-

кальну (католицьку) пропаганду, яка була проти розподілу панських фільварків поміж селянством.

Щоб вибити “людовцям” їхню випробувану зброю з рук, “бебеки” самі вхопилися скоро за неї. Сервітутові права були заведені в Польщі ще царською Росією; до першої світової війни т. зв. “Королівство Польське” було окуповане Росією; Росія встановила сервітути, щоб прихилити до себе польське селянство, і наставити його проти польської шляхти, що очолювала боротьбу за державницьке визволення Польщі з-під російської окупації. Польські дідичі (поміщики), цебто власники фільварків ще з феодальних часів, боронилися так: сервітути; “людовцям” важне те, що Москва над Польщею, щоб посварити польську провідну верству з селянством. А тому, що це московський підступ, то ні один поляк, що є патріотом, не повинен підтримувати справи сервітутів. Бо чому Москва, завівши сервітути в Польщі, в той же час не завела їх у Московщині? Бо вважала їх за національне зло!

Таку саму пропаганду проти сервітутів, в обороні феодальної системи, повело й римо-католицьке духовенство, в обороні фільварків і панів.

Але ця демагогія панів і католицьких ксьондзів не налякала польських людовців, що захищали справу сервітутів, дарма що дідичі й клерикали пришивали їм за це якесь “москвофільство”. Людовці вперто відповідали, що хай би не тільки Москва, а й сама нечиста сила ввела сервітути, то поскільки вони добрі для польського селянина — основ народу, — їх повинен прийняти кожний польський патріот. “Людовців” зовсім не обходить та мета Москви, з якою вона колись установила сервітути; “людовцям” важне те, що Москва над Польщею вже не панує, а сервітути виявилися добрими для Польщі. Якщо брати справу з історичного боку, то зло не в тому, що їх завела була Росія для поглиблення ворожнечі між селянством (“хлопст-

вом”) і шляхтою. Навпаки, нещастя в тому, що сама польська шляхта з власної волі, з власного патріотизму не ввела сервітутів для добра Польщі, не чекаючи поки це зробить Росія з своєю власною метою.

І ось цю сервітутову зброю у передвиборчій кампанії 1935 року “бебеки” постановили вибити з рук людовців. Як урядовий блок, “бебеки” мали змогу легко це зробити. І так, на основі сервітутових прав, “бебецький” уряд (пілсудчики — на чолі з маршалом Йосипом Пілсудським — диктатором Польщі) надав селянам землю, включно з лісами й сінокосами. Наприклад, у Білґорайському повіті, в селі Горішніх Липинах на кожний табелевий номер, що на нього припадало 12 моргів орної землі і 4 морги пасовищ (до початків 20-их років земля тих табелевих номерів була спільною громадською власністю, а потім її поділили між господарів) припало із сервітутів ще 6 моргів ліса і 3 морги поля; в Горішньому Потоці, де була краща земля, на один табелевий номер припадало її більше: селяни дістали 13 моргів самого ліса.

Ці наділи, якими не поминули й українців, порівнююче були дуже мізерні. Це були тільки невеличкі клаптики землі, відскубані від велетенських і численних фільварків ординацій магнатів Замоїських. Що ж зробив уряд з цією величезною рештою фільварків? Він також її поділив, але тільки між поляків: малоземельних з більшими родинами польських селян, між бувших польських вояків, т. зв. “легіоністів”, з першої світової війни, колишніх польських орендаторів і службовиків тих фільварків, польських учителів і т. д. Власникам фільварків іменем тих поляків зобов’язався сплатити гроші Польський Хліборобський Банк (Польські Банк Рольни), а наділені землею поляки мали ратами повертати гроші цьому банкові.

Однак православним українцям не дали права брати цю землю на викуп. Покористуватися цією

благодаттю могли тільки ці з українців, що рішилися б перейти з православія на католицтво. Нужда була велика — крайній брак землі, спокуса просто неймовірна. Це мов сатана говорив Христові, показавши всі скарби світу: “Вклонися мені, а всі ці скарби землі стануть Твоїми”. Але чи ж можна було хоч у думку допустити, щоб холмщани, які без вагання життя своє віддавали за Православну Віру, що нероздільно пов’язана з українською національністю, могли тепер за матеріальну вигоду виректися своєї Душі? Ні, український народ на Холмщині на цю спокусу не пішов, — вибрав собі нужду і переслідування, але своєї Віри не зрадив під час парцеляції фільварків.

Так ось, коли уряд зо своїм Безпартійним Блоком розв’язав справу сервітутів і парцеляції, “бебеки” вибили зброю з рук “людовців” уже перед виборами 1935 р. А коли настали вибори 1938 року, то “людовці” справді показалися такими обеззброєними, що в усій Замиській виборчій окрузі не здобули ні одного посольського мандата. Чи ж мали підтримувати опозиційних до уряду “людовців” холмські українці, коли “людовці” не запротестували перед “бебецьким” урядом, як той розпарцелював землю тільки серед католиків, а від православних українців вимагав переходу на католицтво, щоб скористати з права купити парцеляційні наділи землі?

Ні, “людовці” не запротестували, отже, тим схвалили урядову польсько-католицьку дискримінаційну політику проти українців як вигідну для Польщі. “Людовці” бажали селянству добра, але тільки польському селянству.

ХІІ.

ЧУЖИЙ СІЯЧ НА РІДНОМУ ПОЛІ.

У квітні 1935 року члени колишньої парафії, що її поляки зліквідували, — а саме села Горішні Липини, Долішні Липини, Липинський Гізд і Гарасюки (Білгорайського повіту), знову поновили своє прохання до Православної Консисторії в Варшаві, щоб вона прислала їм священика.

Чому Консисторія досі була зволікала? Тому що вона сумнівалася, чи православні українці цієї бувшої парафії, числом несповна однієї тисячки душ, — переважно вбоге населення, зможуть за свій кошт утримувати священика. А церковну землю польський уряд заграбував разом з церквою для католиків.

Коли Консисторія почула наполегливі прохання, вона прийшла до висновку, що священика там може й втримають. Але, щоб вірним полегшити кошти, прислала неодруженого душпастиря, а саме одного ієромонаха. Він знав на що їхав: не тільки на нужденне життя, але ще гірше — на жорстокі переслідування з боку поляків. Але, розуміється, він приїхав, бо ж присвятився служити Богові й народові — через службу в Православній Церкві. Приїхав таки 1935-го року.

Селяни зробили з галуззя каплицю на цвинтарі, серед могил, і священик-ієромонах почав там свої перші Богослуження. В чистому полі, серед могил, у капличці з галуззя разом з вітрами голосили побожні співи серед дикої стихії польсько-католицького переслідування. І це так живо нагадувало страшні образи з життя перших християнських громад, переслідуваних поганями, чи таємні молитви переслідуваних за віру в Бога в Советському Союзі. В цій таки капличці правив Службу Божу й Єпископ Сава (Советов), що з Православ-

ної Митрополії в серпні 1935 р. був на Канонічній Візитації парафій Білгорайського повіту.

Негов смертельно спрагнені люди води, так очікували православні українці приїзду одного з вищих православних пастирів. І він приїхав... І хоч велика була радість на звістку про його приїзд, то ще більший настав смуток і ремствування під час його Візитації. Єпископ Сава говорив проповіді... по-польськи! А в трьох церквах... по-московськи! Єпископ Сава був москаль, і на всіх землях, поза Московщиною йому було зовсім байдуже, якою мовою проповідувати Слово Боже, аби тільки воно було християнське, православне; і щоб, мовляв, через зломання польської заборони українського слова в церквах, через український патріотизм, не наразитися на заборону самої можливості ширити православне Слово Боже християнське, — справа Бога стоїть вище справи національної.

Так вияснював справу Єпископ Сава, не хотівши погодитися з фактом, що на українському ґрунті Православ'є ніяк не віддільне від української національної справи. І український народ на Білгорайщині однодушно запротестував проти такої поведінки Єп. Сави. Ці стихійні протести місцями набирали драстичних форм. Наприклад, у Княжполі жіноцтво приготувала було братський обід з нагоди приїзду Єп. Сави. Але коли він на Молебні сказав проповідь по-польськи, то наготовлений для нього обід жінки, як казали, викинули його "свиням на дорогу", — хай свині їдять!

Крім ієромонаха в парафії Горішні Липини, Долішні Липини т. ін., про що була мова вище, Консисторія прислала вікарних священників ще й до Княжполя й до Бабич на Білгорайщині. Всі три вони були свідомі українці. Вони щиро взялися за організування своїх філіяльних парафій; землю й храми заграбували поляки, і їм довелося бути на дуже скромному утриманні вбогих парафіян. Усі ці священники, не зважаючи на польське пересліду-

вання й провокації католицьких ксьондзів, безстрашно говорили проповіді по-українськи.

За того часу в Горішніх Липинах селяни збудували дім молитви, що своїм зовнішнім виглядом був трохи схожий на каплицю, але без бані (куполи). Перша Св. Літургія в цьому домі молитви була відправлена на Св. Миколая. І по твердих, спалених сонцем і вітрами лицях холмських селян котилися тихі сльози...

Незабаром заснували й четверту філіяльну парафію на Білгорайщині, а саме в Хмельку.

ХІІІ.

ХВИЛЯ ПРОТЕСТАНТИЗМУ.

Крім католицизму, появився на Холмщині ще один противник — протестантизм і сектантство, як наслідок ліквідації Католицькою Акцією православних церков.

Дехто з тих холмщан, що під час першої світової війни, 1915 року були евакуйовані вглиб царсько-російської імперії, познайомилися там з протестантизмом, а також з усякими сектами. Коли Католицька Акція в польській державі по першій світовій війні позабирала на Холмщині й Підляшші православні церкви, ці холмщани-поворотці пригадали собі свої зустрічі з протестантизмом та сектантством, і рішили за їхньою допомогою заспокоїти свої релігійні потреби. Головно активними стали на Білгорайщині т. зв. Дослідники Св. Письма. Вони гостро й відкрито критикували і католицьку, і Православну Церкву та їхнє Духовенство, а також голосно таврували політику польського уряду.

Крім того, на овиді почали появлятися обриси Польської Національної Церкви («Польські Косцюл Народови»).

У роках 1928-30 господарська кон'юнктура Польщі була ще відносно непогана. Але згодом вона стала дедалі більше погіршуватись. Безпартійний Блок пілсудчиків, що правив урядом, ніяк не вмів чи не хотів відвернути надходячої господарської катастрофи, головню в селянському секторі. Хто ж мав поставити урядові вимогу господарських реформ? Місцеве “Стронніцтво Хлопске” в опозиції до уряду ставило програму реформ, але не зуміло справитися зо своїм завданням, і почало нидіти.

Тоді польське селянство у всій польській державі почало організовуватися в т. зв. “Стронніцтво Людове”; його рух появився й на Холмщині, і до нього пристала деяка частина й українського селянства, — мовляв, для спільної оборони селянських інтересів перед панами й бюрократами.

Щодо Білгорайського повіту, то тут до “Стронніцтва Людового” пристало чимало українського селянства в селах Біща, Рожанець, Корхів, Бистре та інші.

Тому що Католицька Церква в Польщі завжди стояла по стороні магнатів і багатих купців-католиків, а не захищала інтересів селянства, вбогого в своїй масі, і щоб узагалі визволити Польщу з-під всебічної контролю чужого чинника, Ватикану, “Стронніцтво Людове” почало творити Польську Національну Церкву — незалежну від Ватикану.

Польські “людовці” (народники) зорганізували парафії Польської Національної Церкви й на Білгорайщині: в Горішньому Потоці, в Лукові і в Гарасюках. І, звичайно, взялися зтягати до них й українців. Наприклад, у Біщі, де вже була молода заштатна, чи філіяльна, православна парафія, одного дня появився якийсь Марченко й заснував там парафію Польської Національної Церкви, та ще й причепив до неї додаток “слов'янського обряду”, цебто залишав православний обряд і церковно-слов'янську мову, але церковний провід був Польської Національної Церкви, — це на те, щоб

затягнути туди українців; отже тактика взята з Риму при поширюванні унії: обряд православний (у Римі: візантійський, рутенський, східний, слов'янський) оставляємо, але признайте наш провід.

Ф. Герась, уродженець села Кульно, бувший відповідальний редактор "Нашого Життя", пробував 1934 р. організувати таку саму парафію Польської Національної Церкви Слов'янського Обряду в селі Горішніх Липинах, але там йому не вдалося. Тоді він такий "приход" створив собі в селі Бистромю. Тут мав прожиткові засоби з власного господарства, бо інакше не було б з чого жити, коли "прихожан" мав тільки пару осіб.

У Замості Польська Національна Церква організувала Пастирські Курси, і з українців там був В. Божусь, колишній кандидат на посла, та Калан. Однак обом їм не вдалося створити серед українців парафій Польської Національної Церкви Слов'янського Обряду.

Щодо Ф. Герася, то він мав добру освіту, і це не тільки тому, що був передвоєнним учителем, але й тому, що своє знання все ширше й глибше побільшував самоосвітою. Його мрією було стати православним священиком, але обставини не дозволили. Це його заломило духово, і він безвільно по похилій площі покотився до Польської Національної Церкви — більш з пімсти до Католицької Акції, ніж з нехоті до Православія. А В. Божусь і Калан, після одномісячного перебування на Пастирських Курсах у Замості, вспіли переконатися, що в них, крім свідомої охоти стати священиками, не було жодного покликання до духовного стану; і зрозуміли, що вони не тільки в попи, але і в дяки негодящі. Тож і оставили вони Пастирські Курси, один з них зайнявся своїм господарством у с. Полосах, а другий став представником якоїсь фірми, що продала по селах центрифуги.

XIV.

ЧУЖА ШКОЛА — ВОРОГ НАРОДУ.

Польські організації, гуртуючі молодь поза-шкільного віку, на Холмщині були такі: “Сев”, “Віці”, “Товариство Католицької Молоді” і “Стшелец” (стрілецька організація військового вишколення). До жодної з цих організацій, не зважаючи на польську агітацію, українці не хотіли вступати, — за винятком “Стшельца”, але знову ж до цієї військової організації поляки не допускали української молоді; так само ставили українцям перепони вступати до “Стражи Пожарней” (Пожежна Сторожа), що принципово мала бути національно-мішана.

У тих селах, де Католицька Акція з допомогою польського уряду, — для спільного інтересу Ватикану й Польщі, — була повідбирала від українців православні церкви, доля української молоді на даліше майбутнє була припечатувана понурими знаками, — раніш чи пізніш вона була засуджена на ополячення, що починалося вже з першої букви польського “абесадла” — альфabetу (азбуки) в чужій школі.

Тому то роля православного священика в зберіганні української національності на Холмщині й Підляшші була дуже велика, навіть істотна. Тільки Православна Церква затримувала, по мішаних українсько-польських селах, українське населення “при своєму”, дарма що до православної церкви з тих сіл доводилося ходити дуже-дуже далеко, отже й раз чи два на рік.

Коли по розваленні німцями 1939 р. Польщі на Холмщині появилoся чимало українців з інших земель Західньої України — з Галичини, Волині і т. далі, то дехто з них, не знаючи недавнього минулого Холмщини й Підляшшя, був трохи здивований.

У багатьох мішаних селах, де з молоді вже дуже мало-хто вмів говорити по-українськи, не було окресленого поняття про українську національність. І ще тільки свідомість релігійної окремішності відділяла їх від поляків.

Тому то на питання: “Хто ви?” дуже рідко була відповідь по-польськи: “Ми русіні”, а ще рідше: “Ми українці”. Зате ж найчастіше: “Ми православні”. Отож, хоч велика маса молоді української мови вже й не знала, і говорила по-польськи, то свідомість того, що вона православна, говорила їй, що вона не польська, хоч точно не знали своєї національності, зате ж напевно знали, що вони не поляки, тому що поляки — то католики, а вони — православні

Восени 1937 р. посол Ф. Кондисар почав був скликати в національно-мішаних селах інформативні сходини. Інформуючи селян про діяльність польського сейму у Варшаві, він інколи мимохідь порушував і українську справу. При тому не бракувало в нього й таких шовіністично-імперіялістичних вилазок, як, наприклад: “Україну хотять будувати в Білгорайському повіті, що знаходиться в самому серці Польщі, яка створена зусиллям польських поколінь, яка врешті має кордони устійнені кров'ю й життям легіонерів”.

Так думали всі поляки, хіба що з якимись нечуваними винятками, що їх польський загальний голосно вважав за злочинно-божевільні.

Мірою зростання польського уроення про “польскен моцарствовон” (великодержавну Польщу) в поляків зростало переконання, що наступила пора остаточного знищення українства на Холмщині й Підляшші, без страху перед опінією світу, — бо вони, “моцарствові”, не бояться закордонної інтервенції (про яку знали, що її не буде, без страху перед злою славою.

І, звичайно, нищення українства знову починалося від православних церков. І так, 1937 р. знову почалася хвиля відбирання й руйнування православних храмів, але вершком цього безбожного вандалства Католицької Акції в Польщі настав слідуєчого року.

XV.

НА ВЕРШКУ ДЕРЖАВНОГО ШАЛУ.

Рік 1938. — Це був у поляків рік голосний рядом історичних роковин: Флорентійської унії, встановлення поляками т. в. “Złotego Pokoju na Dzikich Polach” (Золотого миру на Диких Полях — степах України), жалібні роковини ліквідації Росією унії з Римом у Литовській Митрополії та інші роковини, якщо вже не рахувати 20-річчя державного відновлення Польщі.

І всі ці роковини Католицька Акція відзначила масовим нищенням православних церков 1938 року на Холмщині й Підляшші. Коли включити знищені церкви 1937 року, то 1938 року число всіх знищених церков дійшло до 167.

Нищили не тільки старовинні церкви — цінні історичні пам'ятки, але й руйнували нові церкви, побудовані зараз перед першою світовою війною. Розвалено православні молитовні доми, недавно побудовані за пожертви селян: у Біщі, в Горішніх Липинах, у Замху, Княжполі, в Обші і в Хмельку, розвалено каплички, зруйновано всі ці священні місця спільної молитви, що їх бідні селяни, мов ті мурашки, по полінци, по гилячці зносячи в поті чола свого будували після 1918 року, коли від них повідбирали церкви.

На діяльніших українських селян польська адміністрація почала накладати грошові карі по 100 злотих — величезна сума як на вбогих селян. На

священиків прийшла абсолютна й загальна заборона правити Богослуження й наказ вибиратися з тих місць, де вони виконували свої душпастирські обов'язки. Цей наказ не пощадив і тих православних священиків, що місцями, хоч і рідко, й рішилися говорити проповіді по-польськи. Значить, тут було уже й сліпому ясно, що це винищування Католицькою Акцією Православної Церкви, для чого Ватикан використав польський шовінізм. Але де православний священик винятково проповідував по-польськи, там польський шовінізм уже осягав свою остаточну мету, і задовольнявся цим, але Католицька Акція — ні.

Що Ватиканові за користь із заміни української мови польською, коли Православна Церква оставалася nadalше православною? Ватикан був лише постільки зацікавлений справою нав'язування польської мови проповіді в православних церквах, поскільки це був засіб для нищення Православної Церкви шляхом провокації: він знав, що православне духівництво загалом спротивиться польській мові і щим стане проти польського шовінізму; поляки за це стануть нищити православні церкви, і тут Ватикан осягав свою мету.

Нищення українських православних святинь, почавши з 1937 р., що набрало масових розмірів 1938 р., на Холмщині й Підляшші, з формального наказу повітових староств, відбувалося під проводом поліції, а руйнували святині юнаки зі “Стшельца” і змобілізовані польською владою кримінальні типи з сільського шумовиння, що були випущені з в'язниць та арештів, де відсиджували кари за крадіжці, побиття, насильства тощо.

Якщо замало було членів “Стшельца” і криміналістів, тоді поліція мобілізувала на “роботу” місцевих господарів, а влада зачисляла їм це на рахунок т. зв. “шарваркового”, цебто обов'язку кожного селянина відробити пару днів на рік без-

платно на громадській роботі, як ось при направі доріг, мостів тощо.

В Обші при руйнуванні недавно збудованого дому молитви селяни поставили твердий спротив. Найзавзятіше боролися саме ті діяльні й енергійні одиниці, що ще перед 1930 роком були карані польською владою за сельробівство, до якого обманом були втягнені україномовною пресою, що підшивалася під український патріотизм та оборону трудового народу, а в цій пресі, як ось у львівському журналі “Нові Шляхи” були імена заманених відомих українських патріотів, що згодом стали світилами української національної культури, а деякі нині належать до Католицької Акції.

Але ревна праця православних душпастирів-українців розкрила їм очі на облуду й небезпеку сельробівства, і вони свою помилку, в яку впали були через несвідомість, направляли так, що коли поляки 1918 р. повідбирали від українців церкви, то вони, замість заборонених справжніх церков, ревно взялися за будування домів молитов, що тим часом заступали їм храми, дарма що зовнішнім виглядом це були більш хати, ніж святині.

Знищення не тільки церков, але й навіть, скромних домів молитви, сильно потрясло українським селянством Холмщини й Підляшшя й кинуло в одчай та пригноблення. Старші селяни дивилися на ту “науку, культуру й “християнський” католицизм” та тільки головами похитували й повторяли стару приказку: “Кура, як маї здохнути, — зачинаї піти”. Так ворожили кінець Польщі.

Якщо хто з поляків співчував українцям з приводу нищення церков, то це іноді попадалися одиниці тільки із старшого покоління місцевих селян. І члени ліквідованого урядом “Стронництва Людового” знайшли тут ще одну нагоду таврувати своїх партійно-політичних противників — урядового “Обозу З’єдночення Народоверго, заявляючи: “OZN (Obóz Zjednoczenia Narodowego) swoim bandy-

tyzmem nie zawstydzi bolszwików (“Табір Національної Єдності своїм бандитством не засоромить большевиків”), — або: “Кеди клеха не може, то жонд палкажем поможе” (“Коли ксьондз (клеха)* не може, то уряд поліцистом (палкаж)** поможе”).

Отож, поляки — “людовці” тут виразно говорили, що акцію нищення православних церков провадили католицькі ксьондзи, а влада була тільки їхнім знаряддям. Ця влада, — “Обуз З’єднання Народового” — під проводом маршала Ридза-Сьміґлого була опанована Католицькою Акцією, а диктатор Польщі Ридз Сьміґли був лялькою в руках т. зв. “воюючої” Католицької Церкви в Польщі.

Коли українське населення почало звертатися до посла Кондисара із Замиської виборчої округи, то він заявив: “Інтерпелювати в сеймі не буду, бо уряд найкраще знає, що він робить”.

Що ж посол Кондисар був не тільки поляк, але й член Безпартійного Блоку Співпраці з Урядом, що за часів диктатора Ридза-Сьміґлого, по смерті маршала Й. Пілсудського, відразу пішов на послуги Католицької Акції.

Якщо 1938 р. Білгорайському повітові зроблено якусь “уступку”, то хіба цю, що тут нищення церков і домів молитви відбулося трохи пізніше, як в інших повітах Холмщини й Підляшшя, бо аж в липні. Була це “уступка” повітового старости Шваловського, чи може посла Кондисара — повітового голови ОЗН (Обозу З’єднання Народового), — годі сказати. Найпевніше воно могло бути так, що реченець нищення церков залежав від повітового віцестарости Барча, що одночасно був повітовим референтом безпеки. А після приходу

* Клеха — призирилива назва для католицького ксьондза в Польщі; український відповідник: “ґалах”.

** Палкаж (палкар) — призирилива назва для поліциста в Польщі, як для людини, що тільки б’є палкою (поліцисти мали гумові палки).

німців у вересні 1939 р. цей Барч виявився людиною німецького походження, і став “фольксдойчером”, і далі, вже як німець, працював урядником у німецькому крайсгауптампті (повітовому уряді) в Білгорайі.

XVI.

ДВІ МЕТИ — ПОЛЬЩІ Й ВАТИКАНУ.

Як було сказано вище, в нищенні православних церков на Холмщині й Підляшші виступали два чинники, що мали дві різні цілі, але обом їм було по дорозі до спільної мети, — як кажуть: одним пострілом вбивали два зайці. Поперше Польща мала тут свою ціль: через покатоличення українців ополячити їх; подруге, Ватикан зо своєю агентурою міжнародньої Католицької Акції через ополячення українців хотів їх покатоличити.

Після знищення православних церков уряд і Католицька Акція взялися ліквідувати нечисленні парафії Польської Національної Церкви Слов'янського Обряду, цебто тільки ці парафії, що склалися з українців і де була церковнослов'янська мова богослужбовою. Найперше замкнули дім молитви в селі Бистрому, де священником був Ф. Герась. А Католицька Акція не могла зліквідувати ці парафії Польської Національної Церкви, що склалися з поляків-патріотів та вживали польської мови в Богослуженні, бо тоді напевно почався б галас — мовляв: Ватикан переслідує польських патріотів у самій таки Польщі!

Легше було Ватиканові і його Католицькій Акції справитися з тими парафіями — дуже нечисленими, — що склалися з українців і вживали богослужбовою церковнослов'янську мову, а проповіді говорили по-українськи. Тут уже польським шовіністам було замало того, що ці парафії мали

над собою польський провід Польської Національної Церкви, — їм ще колола очі церковнослов'янська мова, візантійсько-український обряд і українська мова проповідей. Ватикан із свого боку хотів їх бачити католиками. І тут знову знайшовся спільний інтерес польського шовінізму і ватиканської Католицької Акції знищити ці парафії Польської Національної Церкви Слов'янського Обряду.

Щоб відвернути увагу українського селянства від думок про знищені його церкви і щоб ще більш приборкати його духовий спротив, польська влада сипнула на село справжнім градом різних грошових кар (“штрафів”).

Карали за все, за що тільки хотіли, а вже найбільше придиралися за невиконання різних порядкових і санітарних вимог: карали навіть за те, коли український селянин не помалював плота.

Що ці карі сипалися тільки на те, щоб “зломити впертість русина-українця”, свідчить той факт, що польських селян влада не карала, хоч у них можна було знайти точнісінько ті самі санітарні й порядкові “провини”, і не карала тих, хто переходив на католицизм.

Наприклад, на Білгорайщині села Гарасюки, Лазори, Сіль, Горішній Крешів були масово оштрафовані по 50-100 золотих на господаря; народ убогий — не мав чим платити, і влада дочислювала великі проценти “за проволоку” і “кошти примусового стягання грошей”, — все це було сильним ударом по вбогих господарствах нещасного холмського й підляського селянства, коли при тому ще взяти до уваги, що в Польщі селянство було обложене масою всяких податків: ґрунтовий, комунальний, вогневий, прибутковий, коминовий, дорожний і т. д. і т. д.

Отже, згадані високі й масові поліційні грошові штрафи — то був один з чергових вступних радикальних заходів для “навернення душ” — на католицизм.

І так, після знищення всіх українських церков і домів молитви (остались тільки ці, що були перемінені на католицькі костьоли), при повній неспроможності заплатити високі штрафи, перед загрозою все дальших і більших грошових штрафів, серед страшенної убогости — браку хліба, грошей і заробітків, чимало українців, особливо в національно-мішаних селах (з українським і польським населенням), почали підписувати деклярації т. зв. “добровільного переходу на римо-католицький обряд”.

Це польсько-католицьке “поліційне апостольство” продовжувалося ще й 1939 року. На деякий час перед вибухом другої світової війни воно припинилося, але вже у вересні 1939 року з наказу староства поліція знову арештувала на Білгорайщині понад 30 найдіяльніших українців і запроторила їх у в'язницю в Білгораї. Розуміється, подібні арешти українського свідомого активу відбувалися по всій Холмщині й Підляшші. Правда, наглий зрив війни вже не дозволив польському режимові загнати арештованих білгорайців на каторжні муки в Картузькій Березі, бо за чотири дні після їх арештування Білгорай уже був зайнятий німецьким військом.

З моментом німецької окупації розпочалася була нова сторінка в історії боротьби за своє національне буття холмських і підляських українців, і тут Білгорайщина також не оставалася позаду інших.

XVII.

СТАРІ СПОСОБИ НОВОЇ ПОЛЬЩІ.

По капітуляції гітлерівсько-нацистської Німеччини 1945 року Польща опинилася в числі тих держав за т. зв. “залізною заслоною”, що були змушені стати сателітами Советського Союзу. При

тому комуністичний уряд Москви відступив Польщі Холмщину й Підляшшя. І тут новий польський режим, на цей раз уже комуністичний, завершив започатковане передвоєнним націоналістично-католицьким урядом діло переслідування українського населення Холмщини й Підляшшя, — а саме 1947 року польський комуністичний уряд масово вивіз із цих земель українське населення далеко на захід, вглиб польської держави, на землі над Одером і Найсою, що до другої світової війни належали до Німеччини. Там їх перемішано з польськими колоністами, насланими на місця виселених німців. І навіть дехто з польських журналістів вряди-годи осмілиться пригадати, що польське населення, розпалене шовінізмом, брутально поводить з українськими виселенцями. Переслідує їх за читання української преси й книжки, за рідну мову, за рідну Віру. Вистачить, щоб поляки-сусіди побачили, що до когось із тих нещасних розпорошених виселенців приходить українська газета, і вже вони жорстоко мстяться на ньому. Спалити українцеві будинки, випасти сінокоса, забрати з поля збіжжя, — це такі речі, за які влада польських сусідів-колоністів зовсім не карає. Отож, українці там фактично поставлені поза законом.

Коли останнім часом у Польщі наступила деяка політична відлига, українці почали робити очайдушні спроби повертатися на рідні землі. В червні 1957 р. преса подала, що на Холмщину повернулося 1200 українських родин, але... польський режим не повертає їм їхньої власности. А польські колоністи, наслані на місце виселених українців, голосно вимагають від польського уряду, щоб він не дозволив на поворот українців на Холмщину й Підляшшя. А уряд заспокоює їх, що не дозволить...